

Anna Seredyńska

**WOLONTARIUSZ HOSPICYJNY
W UJĘCIU TANATOPEDAGOGIKI**

PREDYSPOZYCJE

PRZYGOTOWANIE

WYZWANIA WYCHOWAWCZE

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2021

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2021

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Akademii Ignatianum w Krakowie w 2020 roku

Recenzenci

Prof. dr hab. Józef Binnebesel
Dr hab. Leon Szot, prof. UPJPII

Redakcja

Anna Zaremba

Projekt okładki i stron tytułowych
PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Opracowanie typograficzne i łamanie
Dariusz Piskulak

ISBN 978-83-7614-479-5

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja:
Wydawnictwo WAM
Dział Handlowy
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Księgarnia Wysyłkowa
tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

Rozdział 1

Przygotowanie i wychowanie wolontariuszy hospicyjnych

jako zadanie tanatopedagogiki	21
-------------------------------------	----

1. Wolontariat hospicyjny jako szczególny rodzaj usługi wolontariackiej	22
1.1. Opieka hospicyjna i paliatywna	22
1.2. Specyfika hospicjum jako miejsca usługi wolontariackiej	34
1.3. Pojęcie wolontariusza, wolontariusza hospicyjnego oraz wolontariatu w pedagogice	45
1.4. Preferowane cechy osobowe u wolontariusza hospicjum	53
1.5. Motywacja w posłudze wolontariusza	56
1.6. Kompetencje wolontariusza hospicyjnego	64
1.7. Podsumowanie	73
2. Wolontariat hospicyjny wśród obszarów uprawiania tanatopedagogiki	74
2.1. Tanatopedagogika jako subdyscyplina pedagogiki	74
2.2. Zakres zainteresowań tanatopedagogiki	77
2.3. Cele ogólne i szczegółowe tanatopedagogiki	79
2.4. Przygotowanie wolontariuszy hospicyjnych wśród zadań tanatopedagogiki	96
2.5. Podsumowanie	99
3. Wyzwania wychowawcze związane z przygotowaniem wolontariusza hospicyjnego	99
3.1. Przygotowywanie wolontariuszy hospicyjnych na świecie ...	100
3.2. Przygotowanie wolontariuszy hospicyjnych w historii Hospicjum św. Łazarza w Krakowie	106

3.3. Realizacja zadań sugerowanych przez tanatopedagogikę w programie przygotowania i posłudze wolontariusza hospicyjnego	108
3.4. Podsumowanie	110
4. Definicje związane z przedmiotem pracy	110
5. Podsumowanie	114

Rozdział 2

Podstawowe założenia metodologiczne	115
1. Przedmiot i cel badań	115
2. Problematyka badawcza	116
3. Zmienne i wskaźniki	117
4. Definiowanie zmiennych	119
5. Metoda, technika i narzędzia badawcze	124
6. Grupa badana i teren badań	130
7. Organizacja badań	134
8. Podsumowanie	136

Rozdział 3

Kandydaci na wolontariuszy hospicyjnych w latach 2012–2019 wobec wymagań wolontariatu – analiza badań	137
1. Cechy osobowe kandydatów na wolontariuszy	138
1.1. Potrzeby jako siła popychająca do działania	138
1.2. Wartości jako siła pociągająca do działania	146
1.3. Ekstrawersja, psychotyczność i neurotyczność jako cechy opisujące badanych	154
1.4. Dojrzałość osobowa kandydata na wolontariusza hospicjum	157
1.5. Poziom mechanizmów obronnych u kandydatów na wolontariuszy	159
1.6. Samoocena jako zespół cech danej osoby	165
1.7. Profil osobowościowy kandydata na wolontariusza	167
1.8. Implikacje pedagogiczne	168
2. Motywacja kandydatów na wolontariuszy	169
2.1. Implikacje pedagogiczne	172
3. Kompetencje kandydatów na wolontariuszy	173
3.1. Implikacje pedagogiczne	175
4. Cechy, motywacje i kompetencje kandydata na wolontariusza a jego gotowość do towarzyszenia całej rodzinie w hospicjum domowym	175
4.1. Implikacje pedagogiczne	178

5.	Cechy kandydatów na wolontariuszy wskazujące na ich zdolność refleksji nad wartościami związanymi z cierpieniem i umieraniem (troska, intymność, współczucie, delikatność)	179
5.1.	Implikacje pedagogiczne	185
6.	Cechy, motywacje i kompetencje kandydata na wolontariusza a jego umiejętność rozmowy o lęku, śmierci i umieraniu	185
6.1.	Potrzeby i lęk niewerbalizowany przez kandydata do posługi wśród chorych i umierających	186
6.2.	Preferowanie wartości i lęk niewyrażony przez kandydata do posługi wśród chorych i umierających	193
6.3.	Ekstrawersja, psychotyczność i neurotyczność a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	213
6.4.	Dojrzałość osobowa a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	214
6.5.	Mechanizmy obronne a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	216
6.6.	Kompetencje emocjonalne i społeczne a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	220
6.7.	Samoocena a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	222
6.8.	Motywacja do posługi a lęk niewerbalizowany u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	226
6.9.	Podsumowanie	227
6.10.	Implikacje pedagogiczne	230
7.	Zależność pomiędzy pozostaniem kandydata na wolontariusza w posłudze a jego przygotowaniem do niej	231
7.1.	Potrzeby kandydatów na wolontariuszy i ich wytrwanie w posłudze	231
7.2.	Preferowane wartości a wytrwałość w posłudze kandydatów na wolontariuszy	237
7.3.	Ekstrawersja, neurotyczność i psychotyczność a wytrwałość w posłudze kandydatów na wolontariuszy hospicjum	251
7.4.	Dojrzałość osobowa a wytrwałość w posłudze	253
7.5.	Mechanizmy obronne a wytrwałość w posłudze kandydatów na wolontariuszy	257
7.6.	Kompetencje społeczne i emocjonalne a wytrwałość w posłudze	262

SPIS TREŚCI

7.7. Samoocena a wytrwałość w posłudze kandydatów na wolontariuszy	263
7.8. Motywacja a wytrwałość w posłudze u kandydatów na wolontariuszy hospicjum	265
7.9. Ograniczenia jako zasoby a wytrwałość w posłudze kandydatów na wolontariuszy	271
7.10. Podsumowanie	274
7.11. Implikacje pedagogiczne	275
8. Wytrwałość w posłudze a wiek kandydatów na wolontariuszy ...	276
8.1. Implikacje pedagogiczne	278
9. Dyskusja wyników z literaturą	278
10. Podsumowanie wyników i wnioski	283
11. Wnioski pedagogiczne	286
Zakończenie	291
Bibliografia	297
1. Tanatopedagogika, pedagogika społeczna, pedagogika opiekuńcza, wolontariat, wolontariat hospicyjny	297
2. Pedagogika ogólna, kompetencje zawodowe, kompetencje pedagoga	310
3. Psychologia społeczna, psychologia ogólna	312
4. Akty prawne	312
5. Metodologia	313
6. Netografia	313
7. Inne	314
Spis tabel i wykresów	315

Wstęp

Od wielu lat jestem związana z wolontariatem Hospicjum św. Łazarza w Krakowie. W tym czasie miałam możliwość obserwować, jak bardzo wolontariat ten stawał się dla mnie punktem odniesienia w podejmowaniu najróżniejszych decyzji. Widziałam, że wolontariat hospicyjny stawał się miejscem przemiany dla wielu osób, które z nim się związały. Jak bardzo to spotkanie świata ludzi zdrowych, angażujących się w różne aktywności, mających plany, marzenia i nadzieje związane ze światem osób odchodzących, powoli żegnających się z najbliższymi i stających wobec najtrudniejszego życiowego doświadczenia stawało się głęboko formacyjnym doświadczeniem. Przeżycia te opisuje w swoich książkach Józef Binnebesel – twórca dziedziny zwanej tanatopedagogiką. I właśnie jej poznanie stało się podstawą do stworzenia przeze mnie pracy będącej podsumowaniem wielu lat rozmów z kandydatami na wolontariuszy przychodzącymi do Hospicjum św. Łazarza w Krakowie.

Tematyka wolontariatu hospicyjnego podejmowana była przez wiele osób: od strony pedagogicznej przez takich badaczy jak między innymi: Mirosław Górecki, Piotr Krakowiak, Mirosław Kalinowski, Barbara Kromolnicka czy też Ewa Kucharska; od strony medycznej zajmowali się nią: Jacek Łuczak, Krystyna de Walden Gałuszko, Cicely Saunders, Elisabeth Kübler-Ross czy też Janina Kujawska-Tenner. Od strony tanatopedagogiki w tematykę wpisały się takie osoby jak: Józef Binnebesel, Grzegorz Godawa, Artur Fabiś, Przemysław Grzybowski, jak również Józef Makselon i wielu innych. Niniejsza praca pokazuje, że w konkretnych hospicjach, a przykładem tego jest najstarsze hospicjum polskie, czyli Hospicjum św. Łazarza, rzeczywiście przygotowuje się wolontariuszy według zasad zarysowanych przez wspomnianych autorów. Praca pokazuje, na ile w praktyce posługi hospicyjnej żywe są wyzwania

tanatopedagogiki opisane w pracach Józefa Binnebesela, Cicely Saunders i Elisabeth Kübler-Ross.

Przedmiotem niniejszej pracy są więc wymagania wychowawcze stawiane kandydatom na wolontariuszy hospicjum i ich realizacja w grupach kandydatów Hospicjum św. Łazarza w Krakowie w latach 2012–2019, ale na tym przykładzie również w innych hospicjach w Polsce i na świecie. Można powiedzieć, że podobne wyzwania stają też przed wolontariuszami w innych hospicjach, gdyż Hospicjum św. Łazarza w Krakowie zostało stworzone na podobieństwo i przy pomocy zespołu z Hospicjum św. Krzysztofa w Londynie – pierwszej takiej placówki na świecie. Kolejne tworzone w Polsce hospicja korzystały z programu Hospicjum św. Łazarza, można więc założyć duże podobieństwo w działalności tych placówek.

Praca niniejsza u swych podstaw ma tanatopedagogikę. Poznając ją, uświadomiłam sobie i uporządkowałam rozumienie zadań, jakie stoją przed przygotowaniem nowych kandydatów na wolontariuszy. Ponieważ od roku 2012 biorę w tych przygotowaniach udział, postanowiłam uporządkować wyniki zgodnie z tym, co pokazują cele określające zakres tanatopedagogiki. Początkiem pracy były badania literatury dotyczącej zarówno tej dyscypliny naukowej, jak również wolontariatu i opieki hospicyjnej. Kolejnym punktem było porządkowanie materiału dotyczącego kandydatów na wolontariuszy zdobytego podczas rozmów z nimi w czasie rekrutacji. Każdy kandydat zaczyna ten proces od krótkiego kursu wprowadzającego w zasady wolontariatu hospicyjnego. Następnie może przystąpić do pełnego kursu trwającego kilka miesięcy. Po jego ukończeniu wypełnia dwa formularze: kwestionariusz dla kandydatów na wolontariuszy hospicjum, będący badaniem cech i kompetencji psychologicznych oraz kwestionariusz osobowy. Następnie przystępuje do dwóch rozmów: z psychologiem, którego funkcję w Hospicjum św. Łazarza pełnię jako wolontariuszka oraz z koordynatorem zespołu wolontariatu. Po tych rozmowach, dotyczących kwestii motywacji kandydata, jego doświadczeń w spotkaniu z osobami chorymi i umierającymi, jego lęków, doświadczeń w wolontariacie oraz ograniczeń, następuje czas praktyk na oddziałach stacjonarnych hospicjum i decyzji co do dalszej posługi.

Materiał z rozmów został uporządkowany tak, by zaprezentować po pierwsze cechy osobowe kandydatów na wolontariuszy, następnie ich motywacje i kompetencje. Zbadałam, jak cechy i motywacje, jakimi

charakteryzują się kandydaci, wiążą się z ich późniejszym zaangażowaniem i czy przekładają się na wybór posługi w trudniejszym i wymagającym większej wiedzy i przygotowania hospicjum domowym. Zanalizowałam też, na ile cechy i motywy, którymi kierują się kandydaci, wskazują na ich zdolność do refleksji nad wartościami związanymi z troską o cierpiących i umierających. Zbadałam również, na ile wiążą się one z ich umiejętnością rozmowy o lęku, śmierci i umieraniu. Podsumowaniem badań było określenie zależności między pozostaniem kandydata na wolontariusza w posłudze a jego przygotowaniem do tej posługi. Ustaliłam też, w jakim stopniu wolontariusze Hospicjum św. Łazarza w Krakowie odpowiadają na wyzwania wychowawcze wolontariatu postawione przez tanatopedagogikę.

Celem teoretycznym pracy jest opracowanie podstawowych wyzwań wychowawczych, które stawia wolontariat hospicyjny swoim kandydatom. Badam je na podstawie zarówno literatury, jak i praktyki podejmowanej w przygotowaniu wolontariuszy hospicyjnych.

Celem teoretycznym jest więc jest diagnoza, w jakim stopniu wyzwania wychowawcze nakreślone przez tanatopedagogikę realizowane są w konkretnym środowisku wolontariatu hospicyjnego, którym jest Hospicjum św. Łazarza w Krakowie. Jest to tematyka o tyle ważna, że hospicjum to było pierwszym i pozostaje jednym z największych utworzonych w Polsce. Jego program przygotowania wolontariuszy stał się wzorcem dla innych polskich hospicjów. Łączy w swoich murach zarówno posługę stacjonarną, jak i wolontariat w ramach hospicjum domowego. Dlatego zobaczenie, na ile przygotowuje swoich wolontariuszy do wyzwań wychowawczych nakreślonych przez tanatopedagogikę, może pozwolić na ocenienie spójności pomiędzy nauką, która kreśli konkretne cele dla praktyki oraz tą praktyką. Celem praktycznym jest wykorzystanie dokonanej diagnozy w praktyce Hospicjum św. Łazarza oraz w przyszłości również innych hospicjów w Polsce.

Głównym problemem badawczym, na który próbuję odpowiedzieć w niniejszej pracy, jest pytanie: W jakim stopniu wolontariusze Hospicjum św. Łazarza w Krakowie odpowiadają na wyzwania wychowawcze wolontariatu postawione przez tanatopedagogikę? Na pytanie to odpowiadam, zarysowując wpierw, jakie wyzwania wychowawcze stawia przed wolontariuszem hospicyjnym środowisko hospicjum i wolontariat, który ono proponuje. Następnie, wchodząc w konkretne środowisko

Hospicjum św. Łazarza w Krakowie, odpowiadam na pytania szczegółowe związane z cechami wolontariusza hospicjum, jego motywacjami do posługi, kompetencjami, którymi dysponuje, zależnością tych cech, motywacji i kompetencji od gotowości wolontariusza do posługi w hospicjum domowym, cechami kandydata, które wskazują na jego zdolność do refleksji nad wartościami związanymi z cierpieniem i umieraniem, takimi jak troska, intymność, współczucie czy też delikatność, związkiem cech kandydata z jego umiejętnością rozmowy o cierpieniu i umieraniu oraz zależnością pomiędzy pozostaniem kandydata w posłudze a jego przygotowaniem do niej.

W swoich rozważaniach opieram się na *paradygacie humanistycznej* bliskim nauce, jaką jest tanatopedagogika¹, w nim zaś na założeniach antropologii chrześcijańskiej, w ramach której powstały pierwsze hospicja na świecie. Antropologia ta zakłada nienaruszalność ludzkiego życia od poczęcia aż do naturalnej śmierci. Oparte jest to na przekonaniu o godności człowieka, która jest mu nadana przez Boga. Poza tym przekonanie o nienaruszalności życia ludzkiego łączy się też z uznaniem śmierci za naturalną część życia ludzkiego.

W pierwszym rozdziale pracy przedstawiam podstawy teoretyczne związane z wyzwaniem wychowawczym, jakie niesie wolontariat hospicyjny, prezentowanymi przez tanatopedagogikę. Na początku opisuję, na czym polega specyfika wolontariatu hospicyjnego wśród innych działań wolontariackich. Pokazuję podstawowe definicje dotyczące samej opieki w ogóle oraz opieki paliatywnej i hospicyjnej. Następnie prezentuję i definiuję samo hospicjum jako miejsce dla posługi wolontariackiej. Przedstawiam definicje dotyczące wolontariusza, wolontariusza hospicjum oraz samo pojęcie wolontariatu i wolontariatu hospicyjnego. Zarysuję też na podstawie literatury podstawowe cechy osobowe, motywacje oraz kompetencje oczekiwane u wolontariusza hospicyjnego.

W kolejnym podrozdziale zaprezentuję, w jaki sposób wolontariat hospicyjny sytuuje się wśród obszarów uprawiania tanatopedagogiki. Przedstawiam samą tanatopedagogikę jako naukę, jej zakres zainteresowań, cele ogólne i szczegółowe. Pokazuję też, w jaki sposób

¹ Por. A. Zamarian, *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci: humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej*, „Studia z Teorii Wychowania” 13(2004), nr 6/4, s. 69–80.

przygotowanie wolontariuszy hospicjum wpasowuje się w zadania tanatopedagogiki i jaką rolę wśród nich odgrywa.

W ostatnim podrozdziale teoretycznym pokazuję, jakie wyzwania wychowawcze są według tanatopedagogiki związane z wolontariatem hospicyjnym i w jaki sposób są one realizowane w hospicjach polskich i zagranicznych. Wpierw prezentuję na podstawie literatury i własnego wywiadu różnorodność programów przygotowania wolontariuszy na świecie. Następnie przedstawiam kilka polskich programów przygotowania wolontariuszy hospicyjnych. Na koniec zaś pokazuję, na ile te programy są związane z realizacją zadań stawianych przez tanatopedagogikę wolontariatowi hospicyjnemu.

Rozdział teoretyczny podsumowuję zebraniem podstawowych definicji związanych z przedmiotem mojej pracy.

Rozdział drugi pracy prezentuje metodologię badań: po pierwsze ich przedmiot i cele, następnie problematykę badawczą, zmienne i wskaźniki oraz metody, techniki i narzędzia. Wśród narzędzi opisuję wszystkie, z których korzystałam w procesie badawczym, czyli: Kwestionariusz potrzeb Murraya, Kwestionariusz wartości Rokeacha, Kwestionariusz EPQ Eysencka, Kwestionariusz mechanizmów obronnych, Kwestionariusz mechanizmów osobowościowych, Kwestionariusz kandydata na wolontariusza hospicyjnego oraz arkusz pytań stosowany do rozmowy wstępnej z wolontariuszem i arkusz pytań stosowany w wywiadzie z koordynatorem zespołu wolontariatu. W rozdziale metodologicznym prezentuję również definicje związane ze zmiennymi w moich badaniach. Na końcu zaś przedstawiam grupę badań, teren badań oraz ich organizację.

W rozdziale trzecim prezentuję analizę wyników badań. Wykorzystałam w niej techniki statystyczne związane ze statystyką opisową, techniki porównywania danych, takie jak: test Studenta, test ANOVA, test Manna-Whitneya oraz test Kruskala-Wallisa; techniki korelacyjne, takie jak test r-Pearsona, test rho-Spearmana; test badający związki pomiędzy zmiennymi jakościowymi chi-kwadrat, techniki badania normalności rozkładu, takie jak test Shapiro-Wilka, test Kołmogorowa-Smirnowa oraz test badający moc stosowanych testów. Na koniec podsumuję wyniki, wyciągnę wnioski i zestawię w dyskusji swoje wyniki z literaturą zastaną. Po każdym podrozdziale zestawiam sugestie pedagogiczne będące wnioskami z analizy badań. Na końcu pracy zaś zbieram je, zestawiając z zadaniami, które stawia sobie tanatopedagogika jako nauka.

Opisując opiekę hospicyjną i paliatywną, korzystam w pierwszym rzędzie z literatury psychologicznej². W prezentacji definicji samej opieki, rozumianej ogólnie, korzystam z literatury z zakresu pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej³, w opisie zaś samej opieki hospicyjnej i paliatywnej z prac takich autorów, jak Krystyna de Walden-Gałuszko⁴, Mirosław Górecki⁵, Jacek Łuczak⁶, Teresa Weber⁷, Krystyna Smolak⁸, Robert Twycross⁹, Piotr Krakowiak¹⁰ oraz wielu innych prezentujących podstawowe pojęcia opieki paliatywnej i hospicyjnej¹¹.

² E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce umysłu*, przeł. A. Berwińska, Poznań 1997; D.T. Kenrick, S.L. Neuberg, R.B. Cialdini, *Psychologia społeczna. Rozwiązane tajemnice*, przeł. A. Nowak, O. Waśkiewicz, M. Trzebiatowska, M. Orski, Gdańsk 2002; K. Otrębska-Popiołek, *Człowiek w sytuacji pomocy. Psychologiczna problematyka przyjmowania i udzielania pomocy*, Katowice 1991.

³ A. Kelm, *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000; Z. Dąbrowski, *Wybrane elementy pedagogiki opiekuńczej*, w: *Pedagogika opiekuńcza. Historia. Teoria Terminologia*, red. Z. Dąbrowski, F. Kulpiński, Olsztyn 2002, s. 137–140; U. Kamińska, *Zarys metodyki pracy opiekuńczo-wychowawczej w rodzinnych i instytucjonalnych formach wychowania*, Katowice 2003.

⁴ K. de Walden-Gałuszko, *Historia idei hospicjum i opieki – opieka psychopaliatywna*, w: *Przed przejściem*, red. D. Śpiewakowska, R. Szpakowski, Warszawa 1997, s. 57–63; też, *Filozofia postępowania w opiece paliatywnej*, w: *Podstawy opieki paliatywnej*, red. K. de Walden-Gałuszko, Warszawa 2004, s. 11–19.

⁵ M. Górecki, *Geneza i rozwój opieki hospicyjnej – paliatywnej*, w: *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, red. M. Górecki, Warszawa 2010, s. 226–257; też, *Hospicjum w służbie umierających*, Warszawa 2000; też, *Przesłanie ideowe i instytucjonalizacja wspomagania umierających*, w: *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, dz. cyt., s. 203–225.

⁶ J. Łuczak, A. Kotlińska-Lemieszek, *Opieka paliatywna/hospicyjna/medycyna paliatywna*, „Nowiny Lekarskie” 80(2011), s. 3–15; J. Łuczak, *Filozofia i organizacja opieki paliatywnej – hospicyjnej*, w: *Terminalnie chory. Hospicjum*, red. K. Gibiński, Kraków 1996, s. 25–40.

⁷ T. Weber, *Oswajanie umierania: ocena terapii paliatywnej w opiece domowej, w hospicjum i w szpitalu*, Kraków 2009.

⁸ K. Smolak, *Podstawy etyczne opieki hospicyjnej*, w: *Materiały dla wolontariuszy*, Kraków 2009, s. 3–7.

⁹ R. Twycross, *The Challenge of Palliative Care*, „International Journal of Clinical Oncology” 7(2002), nr 4, s. 271–278.

¹⁰ P. Krakowiak, *Praca socjalna u kresu życia na świecie i możliwości jej rozwoju w Polsce*, „Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne” 1(2011), nr 3, s. 245–250.

¹¹ L. Szot, *Ruch hospicyjny jako odpowiedź na bezradność w obliczu umierania i śmierci*, w: *Opieka i pomoc społeczna wobec wyzwań współczesności*, red. W. Walc, B. Szluz,

Przedstawiam też ogólne wytyczne dotyczące opieki paliatywnej sformułowane przez Radę Europy¹². Opisując specyfikę hospicjum jako miejsca realizacji zadań tanatopedagogiki, korzystam z prac wielu praktyków opieki hospicyjnej, takich jak przede wszystkim Cicely Saunders¹³, Piotr Krakowiak¹⁴, Mirosław Górecki¹⁵, Teresa Weber¹⁶, Jolanta Stokłosa¹⁷ i inni¹⁸. Prezentuję też dane zawarte w rozporządzeniu Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych w ramach hospicjów w Polsce¹⁹.

-
- I. Marczykowska, Rzeszów 2008, s. 301–309; J. Daszykowska, *Zadania pracownika socjalnego w zakresie poprawy jakości życia osób nieuleczalnie chorych w ramach domowej opieki paliatywno-hospicyjnej*, w: *Opieka i pomoc społeczna wobec wyzwań współczesności*, dz. cyt., s. 320–326; R. Iwański, E. Sielicka, A. Jarzębińska, *Opieka paliatywna i hospicyjna w ujęciu społecznym i ekonomicznym*, Warszawa 2018; M. Hałubicki, *Opieka paliatywna i hospicyjna w Polsce*, w: *Przed przejściem*, dz. cyt., s. 44–56; H. Bylińska, *Niepomocni pomocnicy. O Hospicjum św. Jana Kantego*, Poznań 2003; E. Dutkiewicz, *Opieka duchowa nad umierającym*, w: *Przed przejściem*, dz. cyt., s. 105–114; por. N. Stolińska-Pobralaska, *Hospicjum dla dzieci jako instytucja wspierająca rodzinę w kryzysie*, „Pedagogika Rodziny”, 2(2012), nr 1, s. 112–123; E. Dutkiewicz, *Filozofia opieki hospicyjnej*, w: *Przed przejściem*, dz. cyt., s. 115–120.
- ¹² Rada Europy, *Wytyczne Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczące organizacji opieki paliatywnej przyjęte przez Komitet Ministrów 12 listopada 2003 roku na 860 Konferencji Zastępców Ministrów*, Media Rodzina, Poznań 2004.
- ¹³ C. Saunders, *Hospicjum św. Krzysztofa*, w: *Sens choroby, sens śmierci, sens życia*, red. H. Bortnowska, Kraków 1980, s. 266–296.
- ¹⁴ P. Krakowiak, *Zarys historii ruchu hospicyjnego na świecie i w Polsce, chrześcijańskie i humanistyczne przesłanki opieki hospicyjnej*, w: *Ksiądz Eugeniusz Dutkiewicz SAC. Ojciec ruchu hospicyjnego w Polsce*, red. P. Krakowiak, A. Stolarczyk, Gdańsk 2007, s. 195–248; P. Krakowiak SAC, *Dzieje Pallotyńskiego Hospicjum w Gdańsku 1983–2008*, Gdańsk 2008.
- ¹⁵ M. Górecki, *Geneza i rozwój opieki hospicyjnej – paliatywnej*, dz. cyt., s. 226–257.
- ¹⁶ T. Weber, *Oswajanie umierania: ocena terapii paliatywnej w opiece domowej, w hospicjum i w szpitalu*, dz. cyt.
- ¹⁷ J. Stokłosa, *Hospicjum alternatywą wobec eutanazji – jego rola w opiece nad terminalnie chorymi i rodziną*, w: *Chrześcijanin wobec eutanazji*, red. K. Gryz, B. Mielec, Kraków 2001, s. 87–91.
- ¹⁸ S. du Boulay, M. Rankin, *Okno nadziei. Cicely Saunders – założycielka ruchu hospicyjnego*, przeł. I. Sumera, Kraków 2009; *In Solidarity: Hospice-Palliative Care in Poland*, red. A. Janowicz, P. Krakowiak, A. Stolarczyk, Gdańsk 2015.
- ¹⁹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 29 października 2013 roku w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej, Dz. U. 2003, poz. 1347.

Definiując pojęcie wolontariusza, wolontariusza hospicyjnego, wolontariatu oraz wolontariatu hospicyjnego, korzystam z raportów i prac związanych zarówno z wolontariatem rozumianym szeroko²⁰, jak i wolontariatem hospicyjnym²¹, ponadto z ustawy o wolontariacie porządkującej uprawianie wolontariatu w Polsce²². Opisuując zaś preferowane cechy oraz motywację wolontariusza, rozpoczynam od podania ogólnych definicji motywacji czy też cech społecznych²³, a następnie przedstawiam prace

²⁰ A. Bejma, *Wolontariat w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2012; J. Przewłocka, *Zaangażowanie społeczne Polaków w roku 2010: wolontariat, filantropia, 1%. Raport z badań*, Warszawa 2011; M. Gumkowska, *Wolontariat, filantropia i 1%. Raport z badań 2005*, Warszawa 2005; P. Krakowiak, A. Janowicz, *Historia i współczesność wolontariatu hospicyjnego*, w: *Podręcznik koordynatora wolontariatu hospicyjnego*, red. P. Krakowiak, A. Modlińska, J. Binnebesel, Gdańsk 2008, s. 1–24; P. Krakowiak, *Wolontariat w opiece u kresu życia. Geneza, rozwój funkcjonowanie, możliwości optymalizacji i integracji. Ku syntezie socjopedagogicznej*, Toruń 2012; M. Kolecka, *Wolontariat – szansa i nadzieja*, w: *Pomoc jako zachowanie prospołeczne*, red. T. Zbyrad, B. Krempa, Lublin 2012, s. 301–315; Z. Tokarski, *Wolontariat w Polsce. Raport z badań w latach 2000–2003*, Łódź 2011; M. Banach, *Wolontariat jako bezinteresowna pomoc na rzecz innych*, <http://www.wydawnictwo.wsei.eu> [dostęp: 17.11.2017]; M. Górecki, *Wolontariat w organizacjach pozarządowych w Polsce*, „Pedagogika Społeczna” 12(2013), nr 2(48), s. 89–114; M. Górecki, *Wolontariat seniorów i dla seniorów*, w: *Obiektywny i subiektywny wymiar starości*, red. E. Dubas, M. Muszyński, Łódź 2016, s. 97–99; A. Cudowska, A. Butarewicz, *Wolontariat Europejski i jego recepcja w Polsce*, „Pedagogika Społeczna” 12(2013), nr 2(48), s. 73–88; P. Adamiak, *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków. Wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych. Raport z badania 2013*, Warszawa 2014; E. Bodek, *Rola wolontariusza w domu chorego, na oddziale stacjonarnym i dziennym*, w: *Materiały dla wolontariuszy*, dz. cyt., s. 16–32; E. Bodek, *Być wolontariuszem – powołanie do służby*, w: *Człowiek dla człowieka – współczesne wyzwania wolontariatu*, red. G. Godawa, Kraków 2013, s. 91–95.

²¹ Por. E. Bodek, *Rola wolontariusza w domu chorego, na oddziale stacjonarnym i dziennym*, dz. cyt., s. 16–32; M. Grzywa, W. Kłapa, I. Oskędra, *Potrzeby edukacyjne chorych terminalnie*, w: *Wybrane problemy opieki i wychowania*, red. Z. Brańka, Kraków 1997, s. 127–138; M. Kalinowski, *Miłość społeczna w posłudze hospicyjnej*, w: *Opieka i pomoc społeczna wobec wyzwań współczesności*, dz. cyt., s. 301–309; G. Godawa, *Rola rodziny w wychowaniu do wolontariatu*, w: *Człowiek dla człowieka – współczesne wyzwania wolontariatu*, dz. cyt., s. 47–78; J. Stokłosa, *Miejsce wolontariusza w Hospicjum im. św. Łazarza*, w: *Materiały dla wolontariuszy*, dz. cyt., s. 13–15.

²² Ustawa z dnia 24.04.2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz. U. z 2003 r., nr 96, poz. 873 z późniejszymi zmianami.

²³ C.S. Hall, G. Lindzey, J.B. Campbell, *Teorie osobowości*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2010; P.K. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2011; H. Gasiul,

związane z opieką paliatywną i hospicyjną²⁴. W opisie zaś motywacji nawiązuję do autorów zajmujących się ogólnie motywacją do wolontariatu, takich jak Marta Gumkowska czy też Jadwiga Przewłocka. Opisując kompetencje przydatne w wolontariacie, przedstawiam najpierw prace mówiące ogólnie o definiowaniu różnorodnych kompetencji²⁵,

Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne, Warszawa 2002; R.E. Franken, *Psychologia motywacji*, przeł. M. Przyłipiak, Gdańsk 2005.

- ²⁴ C. Saunders, *Śmierć bywa zniewagą*, wywiad przeprowadzony przez Ł. Tischnera, „Tygodnik Powszechny” (2000), nr 33, s. 9–13; C. Saunders, *Chwila prawdy: opieka nad człowiekiem umierającym*, w: tejeż, *Śmierć i umieranie: postępowanie z człowiekiem umierającym*, red. L. Pearson, przeł. B. Kamiński, Warszawa 1973, s. 46–74; J. Kujawska-Tenner, *Niektóre problemy etyczne w opiece paliatywnej*, w: *Terminalnie chore. Hospicjum*, dz. cyt., s. 41–49; M. Szulc, K. Parchem, *Struktura wartości i poczucie koherencji wolontariuszy medycznych*, „Medycyna Paliatywna” 6(2014), nr 2, s. 89–94; M. KołECKA, *Wolontariat – szansa i nadzieja*, dz. cyt.; E. Włodarczyk, *Odcienie i cienie wolontariatu*, „Kultura i Edukacja” 3(2011), s. 26–50; K. Ożóg, *Działalność w wolontariacie – między służbą drugiemu człowiekowi a pseudoaltruizmem*, dz. cyt.; M. Kapuścińska, *Motywy podejmowania działań wolontariackich wśród młodzieży szkolnej*, dz. cyt.; A. Schulz, *Wolontariat – motywy działania*, „Zeszyty Naukowe PWSZ. Nauki Ekonomiczne”, t. 22, Płock 2015, s. 49–57; A. Lubrańska, E. Zawira, *Motywy współczesnych wolontariuszy w aspekcie różnych pokoleniowych*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26(2017), nr 1, s. 159–173; A. Basińska, M. Nowak, *Motywowanie i motywacja do pracy wolontariuszy*, Poznań 2010.
- ²⁵ M. Kościelniak, *Kompetencje zawodowe a osobowość pedagoga*, w: *Paradygmaty akademickiego kształcenia pedagogów*, red. A. Sajdak, D. Skulicz, Kraków 2010, s. 118–129; G. Filipowicz, *Zarządzanie kompetencjami zawodowymi*, Warszawa 2004; A. Krajewska, *Paradygmat humanistyczny w uniwersyteckim kształceniu pedagogów*, w: *Paradygmaty akademickiego kształcenia pedagogów*, dz. cyt., s. 103–117; Sajdak, *Kształtowanie kompetencji dydaktycznych pedagogów*, w: *Paradygmaty akademickiego kształcenia pedagogów*, dz. cyt., s. 122–143; B. Golek, *Kompetencje poznawcze pedagogów*, w: *Paradygmaty akademickiego kształcenia pedagogów*, dz. cyt., s. 146–151; P. Smółka, *Coaching miękkich kompetencji – podstawy empiryczne oraz dobre praktyki*, w: *Psychologia biznesu*, red. R. Kaczmarek, P. Żabicki, Poznań 2007, s. 157–173; B. Czwerska, *Kompetencje komunikacyjne w kształceniu pedagoga – projekt zajęć*, w: *Paradygmaty akademickiego kształcenia pedagogów*, dz. cyt., s. 152–163; A. Sobolewska-Popko, *Kształtowanie i doskonalenie umiejętności komunikacyjnych studentów na kierunku praca socjalna*, w: *Praca socjalna jako dyscyplina naukowa? Współczesne wyzwania wobec kształcenia i profesji*, red. M. Kawińska, J. Kurtyka-Chałas, Warszawa 2016, s. 439–456; J. Szymańska, *Moc i kruchość kompetencji społecznych w życiu młodego człowieka*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, red. A.M. Janiak, K. Jankowska, W. Heller, Poznań 2012, s. 9–26; E. Poniedziałek, *Edukacja a umiejętności społeczne oczekiwane przez pracodawców*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach*

a później te, które opisują kompetencje specyficzne dla wolontariusza hospicyjnego²⁶.

W drugim podrozdziale, pisząc na temat tanatopedagogiki, korzystam w pierwszym rzędzie z prac osób tworzących tanatopedagogikę jako naukę w Polsce, czyli takich autorów jak Józef Binnebesel²⁷ oraz Grzegorz Godawa²⁸, jak również z prac autorów związanych z opieką paliatywną i hospicyjną, na przykład Barbara Kromolnicka²⁹, oraz tych,

zawodowych, dz. cyt., s. 27–32; M. Argyle, *Zdolności społeczne*, przeł. E. Galbert, w: *Psychologia społeczna w relacji ja–inni*, red. S. Moscovici, Warszawa 1998, s. 72–105; K.A. Knopp, *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=6641> [dostęp: 16.06.2017]; K. Jankowska-Zajączkowska, J. Skrzybalska, *Supervizja jako sprawcze narzędzie budujące kompetencje komunikacyjne pracowników socjalnych*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 130–135; K. Kulig-Moskwa, *Wolontariat jako instrument kształtowania kompetencji pożądanych na rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu” (2013), nr 4(36), s. 115–127; M. Pasteczka, *Wolontariat a umiejętności społeczne studentów pedagogiki specjalnej*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 87–95; P. Olszewska, *Komunikacja niewerbalna jako ważne źródło informacji o kliencie dla pracownika socjalnego*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 112–123.

²⁶ W. Heller, *Czy opieka paliatywna wymaga specjalnych umiejętności interpersonalnych?*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 96–103; M. Kaźmierska, *Kompetencje społeczne w trudnej pracy wolontariusza. Kim jest wolontariusz?*, w: *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 104–111.

²⁷ J. Binnebesel, *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, Toruń 2017; tenże, *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń 2013; J. Binnebesel, G. Godawa, *Luminarze tanatopedagogiki*, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna*, red. A. Walulik, J. Mółka, Kraków 2017, s. 463–492; J. Binnebesel, *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej – analiza porównawcza wyników badań z Czech, Polski, Ukrainy, Włoch*, „Rocznik Andragogiczny” 24(2017), s. 235–247.

²⁸ G. Godawa, *Funkcjonowanie rodziny dziecka objętego domową opieką hospicyjną. Studium tanatopedagogiczne*, Toruń 2016.

²⁹ B. Kromolnicka, *Wolontariusz w służbie człowiekowi umierającemu*, Szczecin 2000; taż, *Organizująca siła miłości*, „Analiza i Egzystencja” 18(2012), s. 77–91; taż, *Wolontariat nadzieją na lepsze jutro*, w: *Wolontariat w życiu społecznym środowiska lokalnego*, red. B. Kromolnicka, Szczecin 2003, s. 15–20.

którzy pisali o śmierci i lęku przed nią, jak Elizabeth Kübler-Ross³⁰, Józef Makselon³¹ i inni³².

³⁰ E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, przeł. I. Doleżał-Nowicka, Poznań 1998; E. Kübler-Ross, D. Kessler, *Lekcje życia. Specjaliści od śmierci i umierania zdradzają tajemnice życia*, przeł. K. Puławski, Media Rodzina, Poznań 2014.

³¹ J. Makselon, *Psychologiczne aspekty lęku przed śmiercią*, „*Analecta Cracoviensia*” 18(1986), s. 145–163; tenże, *Lęk wobec śmierci*, Kraków 1988.

³² A. Żywczok, *Ku afirmacji życia. Pedagogiczne podstawy pomysłnej egzystencji*, Katowice 2011; P. Grzybowski, *Chorzy i umierający jako Obcy. Wspólne wątki pedagogiki międzykulturowej i tanatopedagogiki*, w: *Edukacja międzykulturowa – teorie, poglądy doświadczenia społeczne*, red. T. Lewowicki, E. Ogrodzka-Mazur, Cieszyn–Warszawa–Toruń 2010, s. 287–299; A. Zamarian, *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci: humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej*, dz. cyt.; P. Grzybowski, *Praktyczne cele i aspekty kształcenia tanatologicznego pedagogów i nauczycieli*, w: *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, red. J. Binnebesel, A. Janowicz, Gdańsk 2009, s. 7–19; G. Solecka, *Lęk tanatyczny*, „*Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne*” 3(2011), nr 1, s. 251–257; T. Weber, *Medycyna w walce z cierpieniem*, w: *Chrześcijanin wobec eutanazji*, dz. cyt., s. 39–41; S. Bukalski, *Śmierć i umieranie. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, „*Studia Paradayskie*” 24(2014), s. 101–112; B. Wrona, *Lęk przed śmiercią: wybrane koncepcje polskich bioetyków*, w: *Filozoficzna refleksja nad kulturą jako próba odpowiedzi na problemy współczesności*, red. J. Gazda, S. Ruchała, Katowice 2014, s. 193–211; E. Kucharska, *Opieka paliatywna jako alternatywa dla eutanazji. Na kanwie eutanazji dzieci*, „*Sztuka Leczenia*” (2015), nr 1–2, s. 37–48; J. Jastrzębski, *Emocjonalne i religijne uwarunkowania lęku przed śmiercią u młodzieży akademickiej*, „*Studia Psychologica*” 2(2001), s. 83–120; J. Piotrowski, M. Żemojtel-Piotrowska, *Skala lęku i fascynacji śmiercią*, „*Polskie Forum Psychologiczne*” 14(2009), nr 1, s. 90–109; J. Piotrowski, M. Żemojtel-Piotrowska, *Postawa wobec śmierci a podstawowa struktura osobowości*, „*Psychologia Jakości Życia*”, 3(2004), nr 2, s. 199–216; J. Łuczak, *Obowiązek uśmierzenia cierpienia*, w: *Przed przejściem*, dz. cyt., s. 12–43; I. Nowak, *Doświadczenie kryzysu w chorobie nowotworowej – szansa rozwoju czy ryzyko zaburzeń?*, w: *I spotkania otwarte UNICORN 2002 „Żyj z chorobą nowotworową”*, red. A. Czupryna, J. Wordliczka, A. Szczepaniak, Kraków 2002, s. 19–26; M. Górecki, *Przesłanie ideowe i instytucjonalizacja wspomaganie umierających*, dz. cyt.; M. Ramuszewicz, E. Krajewska-Kułał, H. Rolka, C. Łukaszuk, W. Kułał, *Problem wypalenia zawodowego wśród pielęgniarek operacyjnych*, „*Chirurgia Polska*”, nr 4(2005), 7, s. 244–251; E. Krajewska-Kułał E., *Śmierć a emocje pielęgniarek – doniesienie wstępne*, „*Problemy Pielęgniarstwa*”, nr 3(2008), 16, s. 248–254; E. Sendeczka, E. Wiśniewska, E. Krajewska-Kułał, W. Kułał, *Funkcjonowanie społeczne rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym*, „*Neurologia Dziecięca*”, nr 37(2010), 19, s. 67–73; K. Kowalczyk, E. Krajewska-Kułał, *Influence of Selected Sociodemographic Factors on Psychosocial Workload of Nurses and Association of This Burden with Absenteeism at Work*, „*Medycyna Pracy*”, nr 5(2015), 66, s. 615–624; A. Paczkowska, J. Szmalec, *Rola dotyku w rozwoju małego dziecka – masaż jako najstarsza i najdoskonalsza forma komunikowania się z dzieckiem*, „*Hygeia Public Health*”, nr 1(2014), 49, s. 15–18;

W ostatnim podrozdziale części teoretycznej korzystam z tekstów opisujących metody przygotowania wolontariuszy hospicyjnych do ich posługi³³. Sięgam także do stron internetowych poszczególnych hospicjów na świecie. W całości pracy odwołuję się do licznych artykułów angielskojęzycznych publikowanych między innymi w takich czasopiśmie jak: „Voluntas”, „Journal of Palliative Medicine”, „The Journal of Gerontopsychology and Geriatric Psychiatry”, „Educational Gerontology”, „Journal of Community Psychology”, „International Journal of Community Research and Engagement” i innych. W części metodologicznej korzystam z literatury opisującej przebieg procesu badawczego³⁴.

B. Stelcer, *O potrzebie więzi i warunkach opieki nad hospitalizowanym dzieckiem*, „Psychoonkologia”, nr 4(2013), s. 145–150; B. Stelcer, B. Bilski, *Zjawiska stresu i wypalenia zawodowego w opiece paliatywnej*, „Medycyna Pracy”, nr 1(2020), 71, s. 69–78; A. Zamarian, E. Strutyńska, *Edukacja tanatologiczna w świetle badań opinii studentów*, „Studia z Teorii Wychowania” 2014, 1(8), s. 133–154; A. Ostrowska, *Przemiany postaw wobec śmierci*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce”, 10(2016), nr 2, s. 41–47; E. Nieroba, I. Zawłocki, K. Niewiadomski, *Tanatopedagogika w procesie kształcenia nauczycieli*, „Edukacja–Technika–Informatyka” (2010), nr 1, s. 250–256; B. Krześcińska-Żach, *Wolontariat w służbie osób terminalnie chorych na przykładzie Hospicjum „Dom Opatrzności Bożej” w Białymstoku*, w: *Pomoc jako zachowanie prospołeczne*, dz. cyt., s. 341–348.

³³ P. Krakowiak, K. Kabasiński, E. Płodziszewska, B. Stachowska, J. Kaczkowski, A. Modlińska, Z. Bohdan, *Formy wolontariatu hospicyjnego*, w: *Podręcznik koordynatora wolontariatu hospicyjnego*, dz. cyt., s. 25–74; A. Modlińska, A. Paszkowska, P. Krakowiak, *Przygotowanie do pracy wolontariusza hospicyjnego: informacja, rekrutacja, szkolenia wstępne i szkolenia wolontariusza medycznego*, w: *Podręcznik koordynatora wolontariatu hospicyjnego*, dz. cyt., s. 75–114; P. Krakowiak, A. Janowicz, A. Modlińska, *Przegląd programów szkoleniowych dla wolontariuszy realizowanych w ośrodkach paliatywno-hospicyjnych*, w: *Podręcznik koordynatora wolontariatu hospicyjnego*, dz. cyt., s. 115–150.

³⁴ K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa 2008; E. Babbie, *Podstawy badań społecznych*, przeł. M. Mozga-Górecka, Warszawa 2013.